The Gleaner

Vol 24 (2003)

Ο Καταρτζής και οι "Questions sur l'Encyclopédie" του Βολταίρου

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.8](https://doi.org/10.12681/er.8)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2003). Ο Καταρτζής και οι "Questions sur l'Encyclopédie" του Βολταίρου. *The Gleaner*, 24, 105–110. <https://doi.org/10.12681/er.8>

Ο ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ
ΚΑΙ ΟΙ QUESTIONS SUR L'ENCYCLOPÉDIE
ΤΟΥ ΒΟΛΤΑΙΡΟΥ

I

ΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ἔτρεφε καὶ τὴν ἰδέα ποὺ εἶχε ὁ Καταρτζῆς γιὰ τὸν Βολταῖρο μποροῦμε νὰ τὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ ὅσα ἔγραψε στὸ δοκίμιό του «Συμβουλὴ στοὺς νέους». Οἱ ἀναφορὲς του εἶναι πάντα ἀπαξιωτικὲς καὶ γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὸ ἔργο του: δὲν συγκρίνεται ὡς σατιρικὸς μὲ τὸν Λουκιανό, δὲν εἶναι νοῦς ἐπιστημονικὸς καί, μολονότι κατακρίνει τὴ δεισιδαιμονία, ὁ ἴδιος ἔχει γίνεи δεισιδαίμων τῆς ἀσέβειας. Ἰδοὺ καὶ τὰ σχετικὰ χωρία: «δὲν ἀλλάζω μὲ τὸ Βολταῖρ τὸ Λουκιανὸ στὴν εὐφυΐα, στὴν εὐροια, στὸ γεννητικὸ, τὰ ὁποῖα ὄντας συντροφιασμένα μὲ τῆς χάρες πῶχ' ἡ ἑλληνικὴ εὐφρόδεια στὸ κοντύλι του, ἀποκρύπτουν βέβαι' ἐκεῖνον καὶ τὸν ἐλέγχουν κακόζηλο μιμητὴ του καὶ πυγμαῖο κοντὰ σ' αὐτὸν τὸν γίγαντα στῆς φλυαρίαις, τοὺς τευθασμούς, τὸ κωμωδικὸ... ἄλλωστε ὁ Βολταῖρ δὲν ἦταν κανένας ἐπιστημονικὸς: καὶ στὴ Μεθοδικὴ Ἑγκυκλοπαιδεῖα ποὺ οἱ ἄριστοι σὲ κάθε μάθηση ἔγραψαν, κ' ὁποὺ κ' αὐτὸς κριτικάρωντας τὴν πρώτη λέγει νὰ μὴν εἶναι τὰ κεφάλαιά της ὅλα γραμμένα ἀπὸ ἄριστους, δὲν τόλμησε νὰ γράψῃ σὲ καμμιά ἐπιστῆμη μεγάλῃ παρὰ κάτι τι στὰ φιλολογικὰ καὶ ἱστορικά, κ' ἂν μποροῦσε νὰ τὸ κἀνῃ σ' ἐκείναις, ἤθελε τὸ φιλοτιμηθῆί βέβαια»· καὶ ἀκόμα ὁ Καταρτζῆς ἀποφαινεται: «Ὁ Βολταῖρ... μὲ λόγο ποὺ πῶς συντυχαίνει [=μιλάει] κατὰ τῆς δεισιδαιμονίας, ἦταν ἓνας ἄκρος δεισιδαίμων εἰς τὴν ἀσέβεια».¹

Στὸ ἴδιο ὥστόσο δοκίμιο ὁ Καταρτζῆς γράφει: «Μᾶς κατηγοροῦν μερικοὶ Φράγκοι πῶς δὲν ἔχουμε ἐμεῖς πατρίδα», κατηγορίᾳ πού, σύμφωνα μὲ τίς ἔρευνες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ,² προσερχόταν ἀπὸ τὸν Βολταῖρο. Σὲ ποιοῦ ὅμως ἔργο τοῦ Βολταίρου διατυπώθηκε αὐτὴ ἡ κατηγορία; καὶ γιὰτὶ ὁ Κα-

1. Βλ. τὰ ἀντίστοιχα χωρία *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἐκδότης Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1970, σ. 55 καὶ 61.

2. «Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ μοτίβα τῆς Συμβουλῆς, ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἐθνότητος, ἔχει τὴν ἀφετηρίαν της σὲ μία γνώμη τοῦ Βολταίρου τῆς ὁποίας ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναίρεση», Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Δ. Καταρτζῆς, Δοκίμια*, Ἀθήνα 1974, σ. 60' [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σ. 237].

ταρτζής που, όπως είδαμε, δεν ήταν φειδωλός στους έναντίον του Βολταίρου χαρακτηρισμούς, δεν τον κατονομάζει αλλά αναφέρεται γενικά «στούς Φράγκους»; Η ικανοποίηση των δύο αὐτῶν desiderata ἀποτελεῖ τὸ στόχο αὐτοῦ τοῦ μελετήματος.

II

«Ce mot de *patrie* sera-t-il bien convenable dans la bouche d'un Grec, qui ignore s'il y eut jamais un *Miltiade*, un *Agésilas*, et qui sait seulement qu'il est l'esclave d'un janissaire, lequel est esclave d'un aga, lequel est esclave d'un bacha, lequel est esclave d'un vizir, lequel est esclave d'un patisha que nous appelons à Paris le *Grand Turc* ?». Αὐτὴ εἶναι ἡ φράση ποὺ ἐνόχλησε τὸν Καταρτζή καὶ θέλησε νὰ δώσει μιὰν ἀπάντηση, νὰ ὑπερασπιστεῖ τοὺς Ρωμιοὺς χριστιανοὺς ποὺ ζοῦσαν μέσα στὸν κλοιὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Τὸ παράθεμα μᾶς τὸ δίνει ὁ Δημαράς, δίχως ὅμως νὰ δηλώσει τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου στὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε.³

Τὴ φράση αὐτὴ τὴ βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ δημοσιευμένη στὸ ἔργο *Questions sur l'Encyclopédie, par des amateurs*, ἀνώνυμο ἔργο τοῦ Βολταίρου ποὺ ἐκδόθηκε σὲ ἑννέα τόμους στὴ Γενεύη ἀπὸ τὸ 1770 ὠς τὸ 1772. Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει περιέχεται στὴν «Section première» τοῦ λήμματος «Patrie» ποὺ δημοσιεύτηκε στὸν ὅγδοο τόμο, ὁ ὁποῖος φέρει χρονολογία: M. DCC. LXXI [1771].

Ἡ φράση ὅμως αὐτὴ δὲν δημοσιεύτηκε μόνο στὸ ἔργο ποὺ εἶχε τὸν πιὸ πάνω τίτλο ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερη ἔκδοση τοῦ *Dictionnaire philosophique* τοῦ ἴδιου συγγραφέα. Ἀς δοῦμε ἀναλυτικότερα τὰ σχετικὰ μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς γρίφους τῆς ἐργογραφίας τοῦ Βολταίρου.

III

Τὸ ἔργο *Questions sur l'Encyclopédie, par des amateurs*, ἐκδόθηκε, ὅπως εἴπαμε, ἀνωνύμως στὴ Γενεύη, σὲ ἑννέα τόμους, ἀπὸ τὸ 1770 ὠς τὸ 1772.

3. Τὸ παράθεμα τὸ δίνει ὁ Δημαράς σὲ ἓνα δημοσίευσμά του ποὺ γνώρισε περιορισμένη κυκλοφορία: τὸ παρουσιάζει στίς σημειώσεις ποὺ προσέθεσε ὅταν κυκλοφόρησε σὲ ἀνάτυπο ἡ Εἰσήγηση καὶ ἡ ἐκλογὴ κειμένων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Καταρτζή ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ (χωρὶς σημειώσεις) στὸ περιοδικὸ *Ἐποχές*, τχ 12 (Ἀπρίλιος 1964), 88–104. Στὸ ἀνάτυπο, ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Δ. Καταρτζή. Μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο “Γνώθι σαυτόν”», ἔχουν προστεθεῖ «Παραπομπές καὶ Σημειώσεις». Τὸ παράθεμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει δημοσιεύτηκε στὴ σ. 38 τοῦ ἀνατύπου. Ἐδῶ τὸ παραθέτω ἀκριβῶς ὅπως τὸ δημοσίευσε ὁ Βολταῖρος.

Στὸ μεταξὺ ὁ Βολταῖρος εἶχε δημοσιεύσει, τὸ 1764 σὲ πρώτη ἐκδοση, τὸ ἔργο του *Dictionnaire philosophique portatif*, ἔργο στὸ ὁποῖο ὑπῆρχε λήμμα ἀφιερωμένο στὴν ἔννοια τῆς «Πατρίδας», δίχως ὅμως νὰ περιέχει ὅσα ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο γνώρισε, ὅσο ζοῦσε ὁ Βολταῖρος καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1770, πολλές ἐπανεκδόσεις ἀλλὰ τέσσερις πραγματικὰ νέες ἐκδόσεις, ἀφοῦ σὲ αὐτὲς ὑπάρχουν προσθῆκες νέων λημμάτων καὶ κάποιες ἀλλαγές.⁴ Σὲ καμιά ὅμως ἀπὸ τὲς ἐκδόσεις αὐτὲς δὲν ὑπάρχει τὸ χωρίο ποὺ ἐξετάζουμε.

Στὴν πρώτη ὥστόσο μεταθανάτια ἐκδοση τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Βολταίρου, ὁ ἐκδότης θεώρησε χρήσιμο νὰ ἐντάξει στὰ οἰκεία λήμματα τοῦ *Dictionnaire philosophique*, ποὺ ἐκδιδόταν πιά στὴν ὀριστική του μορφή, ὅ,τι σχετικὸ εἶχε δημοσιεύσει ὁ Βολταῖρος. Ἔτσι τὸ λήμμα «Patrie» τὸ διέκρινε σὲ τρεῖς «sections»: στὲς δύο πρῶτες ἐνέταξε ὅσα ὁ Βολταῖρος εἶχε δημοσιεύσει γιὰ τὸ θέμα στὸ ἔργο του *Questions sur l'Encyclopédie* καὶ σὲ μιὰ τρίτη περιέλαβε ὅ,τι εἶχε δημοσιευτεῖ στὸ «Φιλοσοφικὸ Λεξικόν». Πραγματικά, τὴ φράση ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει τὴ βρίσκουμε δημοσιευμένη στὸν τεσσαρακοστὸ δεῦτερο τόμο τῶν *Œuvres complètes de Voltaire* ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1784, καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἕκτο τόμο τοῦ *Dictionnaire philosophique*. Τὸ κείμενο τοῦ λήμματος «Patrie» τὸ βρίσκουμε στὲς σ. 262–269 καὶ τὸ χωρίο ποὺ μελετοῦμε εἶναι δημοσιευμένο στὴ «Section première» τοῦ λήμματος.

Τὸ *Dictionnaire philosophique*, ἔτσι ὅπως ἀνέστη ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Βολταίρου, γνώρισε μιὰ νέα ἐκδοση στὸ Ἀμστερνταμ τὸ 1789 σὲ ὁκτὼ τόμους —ἐναντι τῶν ἑπτὰ ποὺ εἶχε στὴν ἐκδοση τῶν «Ἀπάντων». Στὴν ἐκδοση αὕτῃ τὸ λήμμα «Patrie» τὸ βρίσκουμε δημοσιευμένο μὲ τὴν ἴδια διάταξη στὸν ἑβδόμο τόμο στὲς σ. 84–91 καὶ τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ σ. 86.

IV

Τὸ δεῦτερο θέμα ποὺ τίθεται εἶναι νὰ ἐντοπίσουμε ἀπὸ ποῦ ἄντλησε τὸ χωρίο ὁ Καταρτζής, ἀπὸ κάποια ἐκδοση τῶν *Questions sur l'Encyclopédie* ἢ ἀπὸ τὸ *Dictionnaire philosophique*, ἔτσι ὅπως διαμορφώθηκε στὴ μεταθα-

4. Βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ τὴν Εἰσαγωγικὴ μελέτη τῆς Christiane Mervaud, *Le Dictionnaire philosophique de Voltaire* στὴν ἐκδοση τοῦ «Φιλοσοφικοῦ Λεξικοῦ» στοὺς τόμους 35–36 τῶν *Œuvres complètes de Voltaire*, Ὁξφόρδη 1994. Τὰ ἑπτὰ πρῶτα κεφάλαια τῆς μελέτης αὐτῆς ἐκδόθηκαν καὶ σὲ αὐτοτελὲς δημοσίευμα (Παρίσι–Ὁξφόρδη 1994) στὸ ὁποῖο καὶ ἐδῶ παραπέμω, σ. 31–42 καὶ 173–176.

Ἡ σελίδα τίτλου ἑνὸς τόμου ἀπὸ τὴν α' ἐκδοση

νάτια ἐκδοση τῶν «Ἀπάντων» του; Στὴν πρώτη περίπτωση *terminus post quem* γιὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Καταρτζῆ εἶναι τὸ 1771, ἐνῶ γιὰ τὴ δεύτερη τὸ 1784. Τὸ ἐρώτημα δὲν ἔχει θεωρητικὸ μόνον ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ πρακτικόν, καθὼς ἡ ἀπάντησή του μπορεῖ νὰ προσφέρει κάποιον ἐσωτερικὸ τεκμήριο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ Καταρτζῆ «Συμβουλὴ στοὺς νέους», ἀφοῦ σὲ αὐτὸ εἶναι διατυπωμένη ἡ ἀντίδρασή του στὰ ὅσα ὑποστήριζαν ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων «μερικοὶ Φράγκοι».

Θυμίζω πὼς τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο ἔχει καταλήξει ἡ σύγχρονη ἐρευνα γιὰ τὸ χρόνο σύνταξης τοῦ ἔργου τοῦ Καταρτζῆ «Συμβουλὴ στοὺς νέους» εἶναι τὸ ἀκόλουθο: στὴν ἀρχικὴ του μορφὴ τὸ ἔργο θὰ πρέπει νὰ συντάχθηκε γύρω στὰ 1783, καθὼς ὅμως δὲν δημοσιεύτηκε, ἔτυχε δεύτερων φροντίδων ἀπὸ τὸ συγγραφέα του καὶ τὸ κείμενο τοῦ δοκιμίου πού ἔφτασε ὡς ἐμᾶς εἶναι αὐτὸ τὸ ἐπεξεργασμένο ἀπὸ τὸ συγγραφέα κείμενο καὶ ὄχι ἐκεῖνο τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ δοκιμίου. Δεῖγμα αὐτῶν τῶν δεύτερων φροντίδων εἶναι ἡ ἐνσωμάτωση στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ 1783 μιᾶς σκέψης τοῦ

Montesquieu που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1796.⁵ Ἀποτελοῦν ἄραγε ἓνα ἄκρομα δεῖγμα καὶ τὰ σχετικά μὲ τὸν Βολταῖρο;

Νομίζω πὼς ὄχι. Ἡ ὑποστήριξη τῆς θέσης ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ ὅτι οἱ Ρωμιοὶ χριστιανοὶ συγκροτοῦν μιὰ δική τους «πολιτικὴ κοινωνία», ποὺ ζεῖ στὸ πλαίσιο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχικὰ ὑλικά ποὺ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ οἰκοδομήσει τὸ δοκίμιό του. Τὸ κεντρικὸ ἄλλωστε θέμα τοῦ δοκιμίου τὸ ὁποῖο ἐξαγγέλλεται καὶ στὴν ἐπιγραφή τοῦ ἔργου, «Συμβουλὴ στοὺς νέους πὼς νὰ ὠφελοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτονται ἀπὸ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα, καὶ ποιὰ νὰ 'ναὶ ἢ καθ' αὐτὸ τους σπουδῇ», αὐτὴ τῇ θέσει θέλει νὰ ὑποστηρίξει καὶ νὰ τὴν ὑπηρετήσει. Κατὰ συνέπεια πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου πρὶν ἀπὸ τὸ 1783, προτοῦ συγκροτήσει τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ δοκιμίου του, καὶ πὼς εἶχε ὑπόψη του κάποια ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν *Questions sur l'Encyclopédie*, καὶ ὅχι τὴν ἐμπλουτισμένη ἐκδοσὴ τοῦ *Dictionnaire philosophique*, ποὺ πρωτοδημοσιεύτηκε, ὅπως εἴπαμε, στὰ 1784. Στὸ ἔργο ἄλλωστε θὰ πρέπει νὰ ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἑγκυκλοπαιδεῖα, τῆς ὁποίας ἦταν θαυμαστής.⁶ Ἐκεῖ λοιπὸν στὶς ἀναγνώσεις του, συνάντησε τὸ λῆμμα «Πατρίδα», τὸν ἐξόργισαν ὅσα γράφονταν γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του καὶ ἀποφάσισε νὰ δώσει μιὰν ἀπάντησι.

Ὑπάρχει ὥστόσο ἓνα ἄκρομα θέμα ποὺ πρέπει τουλάχιστον νὰ τὸ θέσουμε. Γιατί ὁ Καταρτζῆς γράφει ὅτι «μᾶς κατηγοροῦν μερικοὶ Φράγκοι πὼς δὲν ἔχουμε ἐμεῖς πατρίδα» καὶ ὅχι «μᾶς κατηγορεῖ ὁ Βολταῖρ πὼς δὲν ἔχουμε ἐμεῖς πατρίδα», ἀφοῦ τὸ ὄνομά του τὸ ἀναφέρει ρητὰ σὲ τρία ἄλλα σημεία στὸ ἴδιο δοκίμιο;⁷ Πολλὲς ἀπαντήσεις μποροῦν νὰ ὑποστηριχθοῦν τὴν ἀκόλουθη ὥστόσο τὴν θεωρῶ ἀρκετὰ πειστική. Ὁ Καταρτζῆς δὲν γνώριζε ὅταν ἔγραφε τὸ δοκίμιό του, στὰ 1783 περίπου, ποιὸς ἦταν ὁ πραγματικὸς συγγραφέας τοῦ ἔργου στὸν ὁποῖο ἀπαντοῦσε. Θυμίζω ὅτι τὸ ἔργο κυ-

5. Βλ. τὰ νεότερα πορίσματα στὴν ἀνακοίνωσή μου «Καταρτζῆς καὶ Montesquieu. Νεότερα στοιχεῖα», ποὺ παρουσιάστηκε στὴν Ἐπιστημονικὴ Συνάντησι ποὺ ὀργάνωσε ὁ Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νέων Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὴ Μνήμη Ἀλκῆ Ἀγγέλου, Θεσσαλονίκη 3-6 Ὀκτωβρίου 2002. Τὰ Πρακτικὰ δὲν ἔχουν ἀκόμα δημοσιευτεῖ· βλ. πάντως τὸ κείμενο ἐκεῖνο, ἐμπλουτισμένο μὲ νεότερα στοιχεῖα, στὸ Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, *Γιὰ τοὺς Φαναριῶτες. Δοκιμὲς ἐρμηνείας καὶ Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἀθήνα 2003, σ. 155-166.

6. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, Δ. Καταρτζῆς, *Δοκίμια...*, σ. 60' [= Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός..., σ. 197-198].

7. Βλ. τὶς ἀναφορὲς καὶ τὶς σχετικὲς παραπομπὲς στὴ σημείωσι 1.

κλοφόρησε στην άρχή άνωνύμως και άργότερα άποκαλύφθηκε ότι είναι πόνημα του François-Marie Arouet· στην έπιγραφή μάλιστα του έργου ως συγγραφέας του έμφανίζονται περισσότεροι του ενός: *Questions sur l'Encyclopédie, par des amateurs*. Άν δεχτούμε αύτή την έρμηνεία, μπορούμε να δικαιολογήσουμε γιατί ό Καταρτζής χρησιμοποιεί πληθυντικό άριθμό («Μᾶς κατηγοροῦν μερικοὶ Φράγκοι») και να ένισχύσουμε την ύπόθεση ότι χρησιμοποίησε μία άπό τις πρώτες εκδόσεις του έργου και όχι εκείνη του *Dictionnaire philosophique* στη μορφή που πήρε άπό τὸ 1784 και ύστερα.

Όσον άφορᾷ την άπορία που είχε εκφράσει τὸ 1974 ό Δημαράς: «τί είχε διαβάσει [ό Καταρτζής] άπό τὸν Βολταίρο;»⁸ για να άπαντήσει ό ίδιος πώς θα πρέπει να θεωρήσουμε πώς είχε διαβάσει τὸ *Essai sur les mœurs*,⁹ σήμερα μπορούμε να δώσουμε και έναν άλλο τίτλο: τὸ έργο *Questions sur l'Encyclopédie* —σημειώνοντας συγχρόνως πώς, πιθανότατα, δὲν γνώριζε την έποχή που τὸ διάβαζε την ταυτότητα του συγγραφέα του.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

8. Κ. Θ. Δημαράς, Δ. Καταρτζής, *Δοκίμια...*, σ. λς' [= *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, σ. 199].

9. *Στό ίδιο*, σ. πδ' σημ. 1 [= *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, σ. 502].